

COC Nederland

Astra op ontdekking

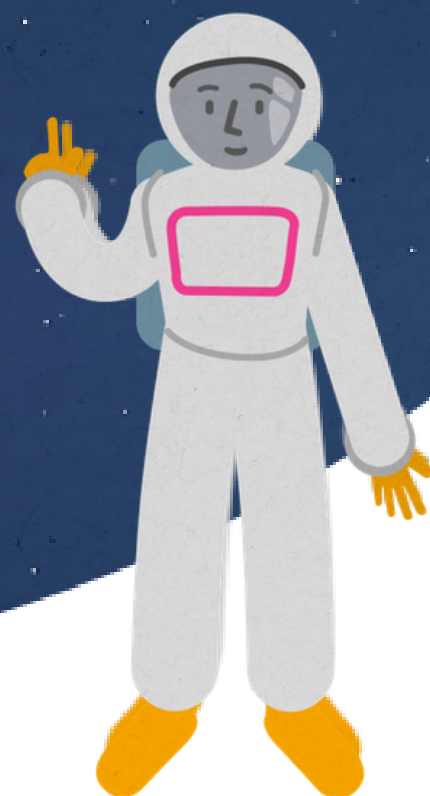
Handleiding

<https://onderwijs.coc.nl/>

Inhoud

1. Inleiding	3
• Waarom is het belangrijk om aandacht te besteden aan seksuele-, gender- en familiediversiteit? • Hoe is de toolkit tot stand gekomen?	
2. Kennis ter voorbereiding?	6
• Seksuele, gender- en seksediversiteit – Waar hebben we het over? • Genderstereotyperingen, -rollen en -normen – Welke invloed hebben die? • Tips voor inclusief lesgeven - Hoe zorgen voor een veilige schoolomgeving? • Veelgestelde vragen	
3. Introductie en opbouw lessen	15
4. Instructie per les	19
5. Extra materiaal	21
• Queerkinderboeken • Filmtips • Podcastreeks	
6. Begrippenlijst	26
7. Referentielijst	31

Inleiding 1.

Goed dat je aan de slag gaat met de toolkit 'Astra op ontdekking' over familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit voor het primair onderwijs!

In deze toolkit vind je lessen en materiaal voor leerlingen en informatie en tips & tricks voor leerkrachten. Het overkoepelende doel van de lessen is om op een positieve manier in aanraking te komen met verschillende vormen van diversiteit, waarbij kinderen én leerkrachten leren dat iedereen uniek is en dat iedereen zichzelf mag zijn. Nederland heeft een diverse samenleving, maar dat is nog niet altijd terug te zien in lesmaterialen. Via deze lessen maken leerlingen kennis met de onderwerpen familiediversiteit, genderdiversiteit en seksuele diversiteit onder begeleiding van het personage Astra die op ontdekkingsreis gaat. Afhankelijk van de leeftijd van het kind leren de leerlingen over deze onderwerpen, waarbij de focus in de middenbouw op familiediversiteit en genderexpressie ligt.

Het ontstaan van de toolkit komt voort uit de vraag van leerkrachten. Sinds 2019 wordt Paarse Vrijdag - de dag waarop scholen vieren dat iedereen zichzelf mag zijn, ongeacht wat je draagt, waar je mee speelt, wie je bent en op wie je verliefd wordt - ook op het primair onderwijs

gevierd. Als feedback op het Paarse Vrijdag pakket gaven leerkrachten aan dat er nog weinig educatief materiaal is en dat leerkrachten meer handvatten willen om in de klas aandacht te besteden aan het onderwerp. Daarom is COC Nederland aan de slag gegaan met het ontwikkelen van deze toolkit. Op dit moment hebben we lessen ontwikkeld voor groep 3, groep 4 en groep 5, maar voor de komende jaren staan lessen voor de rest van de bovenbouw van de basisschool op de planning.

Waarom is het belangrijk om op de basisschool aandacht te besteden aan familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit?

Het is de realiteit dat kinderen opgroeien in regenbooggezinnen met twee papa's of twee mama's, een tante hebben die biseksueel is of een kind in de klas hebben dat transgender of intersekse is. In Nederland rekent 10% tot 12% van de bevolking zich tot de lhbt+-gemeenschap. Dit komt neer op 1,7 miljoen tot 2,2 miljoen mensen. Ook blijkt uit onderzoek dat 54% van de Nederlanders tussen de 16 tot 74 jaar iemand kent in de familie, vriendenkring of op werk die homo of lesbisch is, daarnaast kent 28% iemand die biseksueel is en 14% iemand die transgender is.¹ Door op een positieve wijze les te krijgen over familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit merken kinderen dat zij zonder stigmatisering kunnen praten over lhbt+-familieleden (lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en intersekse) op school. Ook is bekend dat representatie bijdraagt aan het zelfvertrouwen van kinderen.²

Uit onderzoek van Raaijmakers (2023) blijkt dat ook dat vragen zoals 'Hoe heet het als je op hetzelfde geslacht verliefd bent?' bij kinderen opkomen en dat ze er meer over willen leren.³ Daarnaast is het belangrijk om op de basisschool aandacht te besteden aan familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit, omdat sommige kinderen er op latere leeftijd achter komen dat zij zelf tot de lhbt+-gemeenschap behoren. De verkenning rondom seksuele ontwikkeling start al vanaf 8 jaar, dus kinderen die niet heteroseksueel zijn kunnen zich hier al vanaf die leeftijd bewust van worden.⁴ Verder blijkt uit onderzoek dat lhbt+-leerlingen vaak onvoldoende veiligheid, tolerantie en acceptatie in hun schoolomgeving ervaren, maar als hier op school al aandacht aan wordt besteed hebben zij al van jongs af aan meegekregen dat iedereen er mag zijn.⁵ Ook blijkt uit retrospectief onderzoek dat veel problemen die lhbt+-jongeren op latere leeftijd ervaren terug zijn te traceren naar de kindertijd.⁶ Lhbt+-jongeren en hun leeftijdsgenoten ontwikkelen namelijk in de kindertijd al sociale verwachtingen rondom genderrollen. Vanaf 6 jaar zijn zij rigide in hun genderbeelden en stereotypen die hierbij horen.⁷ In een

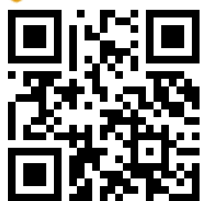
onderzoek naar basisschoolleerlingen kwam dan ook naar voren dat een derde het eens is met de stelling dat een gender non-conforme leeftijdsgenoot niet mee mag doen met een activiteit.⁸ 40% van de kinderen vond zelfs dat de gender non-conforme leeftijdsgenoot diens gedrag aan moest passen.⁹

Wanneer er op school op een respectvolle manier aandacht wordt besteed aan familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit, draagt dit bij aan de (toekomstige) acceptatie van de eigen seksuele oriëntatie en/of genderidentiteit én die van anderen. Dit heeft niet alleen invloed op lhbt+-personen, maar op iedereen. Wanneer er gewerkt wordt aan een veilig klimaat op scholen rondom familie-, seks¹⁰uele, gender- en seksediversiteit, resulteert dat in een veiliger klimaat voor alle kinderen. Het creëren van een veilig klimaat gaat namelijk niet alleen om kennis over deze onderwerpen maar ook actief werken aan omgangsvormen.

Tenslotte zijn basisscholen wettelijk verplicht om aan kerndoel 38 te voldoen. Hierin staat dat kinderen respectvol moeten leren omgaan met seksualiteit en diversiteit binnen de samenleving.¹³ De manier waarop scholen aan deze doelen werken bepalen zij echter zelf. Het gebruik van deze toolkit kan één van die manieren zijn.

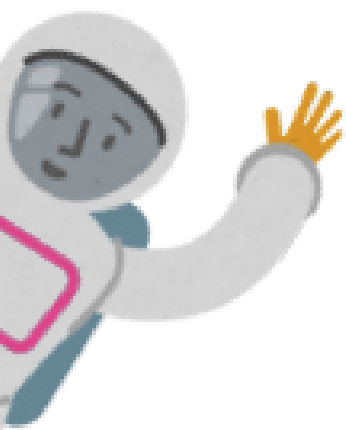
Hoe is de toolkit tot stand gekomen?

De toolkit en bijbehorende lessen zijn ontwikkeld door COC Nederland, in co-creatie met leerkrachten en een klankbordgroep bestaande uit experts op het gebied van familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit (vb. onderwijskundigen, psychologen, seksuologen en pedagogen). Op deze manier sluiten de materialen in de toolkit aan op de ontwikkeling en belevingswereld van kinderen en op de behoeften van leerkrachten. Daarbij is er ook gekeken op welke manier vooroordelen verminderd kunnen worden en kinderen vooral een positieve associatie krijgen met lhbt+. Deze toolkit is ontwikkeld om leerkrachten te inspireren en hun handvatten en kennis over familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit aan te reiken.

Uiteraard is er altijd ruimte voor verbetering en daarom ontvangen we graag feedback op de toolkit, van zaken die je mist of tips die je met ons wilt delen. Je feedback kan je mailen naar basisschool@coc.nl.

Kennis ter voorbereiding 2.

Seksuele, gender- en seksediversiteit – Waar hebben we het over?

Intersekse, genderexpressie, panseksueel, genderidentiteit, genderstereotypen, romantische aantrekking en lhbtqia+ zijn allemaal termen die genoemd kunnen worden als er wordt gesproken over seksuele en genderdiversiteit en over de lhbt+-gemeenschap. Maar wat betekenen deze termen precies? En hoe verhouden deze termen zich tot elkaar? In dit hoofdstuk worden de termen familie-, seksuele, gender-en seksediversiteit uitgelegd. Een uitgebreidere begrippenlijst kan in hoofdstuk 6 gevonden worden.

In deze lessenreeks zie je Astra, het kleine astronautje. Net als bij een astronaut kan je bij echte mensen niet aan de buitenkant zien hoe iemand van binnen in elkaar zit. Je kan er dus niet zomaar van uit gaan dat je weet wat iemands genderidentiteit, seksuele oriëntatie of sekse is.

Wanneer we het over genderdiversiteit hebben, praten we over:

Genderexpressie: Wat je van jezelf laat zien aan anderen. Dit kan gedrag of kleding zijn die uiting geven aan wie jij bent. Dus bijvoorbeeld dat je stoere kleding draagt, of nagellak, of allebei. Of de ene keer het één en de andere keer het ander.

> Niet alle vormen van genderexpressie worden geaccepteerd in de samenleving. Wanneer mensen gender conform gedrag vertonen (dat wil zeggen, wanneer iemands genderexpressie overeenkomt met de norm in Nederland, een voorbeeld hiervan

meisje met lang haar of een jongen met kort haar. Er is meer acceptatie vanuit de samenleving als mensen gender conform gedrag vertonen dan wanneer zij non-conform gedrag vertonen.

Genderidentiteit: Wie je bent en hoe je je identificeert: Sommige mensen identificeren zich als meisje, anderen als jongen. Ook kunnen mensen zich identificeren als non-binair: zij voelen zich niet thuis in de binaire hokjes van man of vrouw, maar identificeren zich als geen van beiden of allebei.

Als we het over seksediversiteit hebben, hebben, praten we over:

Sekse, ook wel geslacht genoemd. Jouw sekse wordt gevormd door een combinatie van chromosomen, genen, hormonen en primaire en secundaire geslachtskenmerken. Elk lichaam ziet er anders uit, ook wat sekse betreft. Sekse is dus een spectrum.

Wanneer we het over seksuele diversiteit hebben, praten we over:

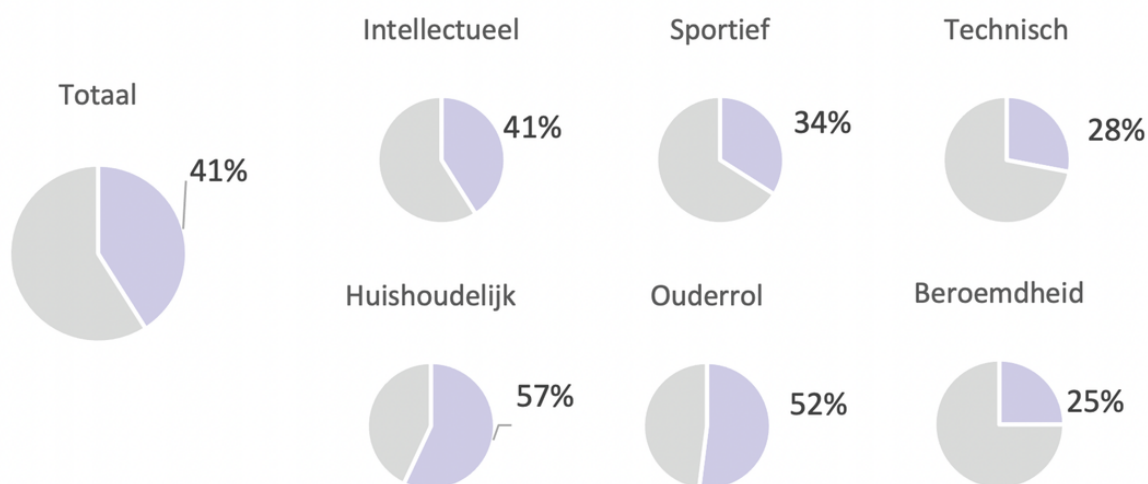
(Seksuele) oriëntatie, voor wie je seksuele of romantische gevoelens ontwikkelt en op wie je verliefd wordt: op mannen, op vrouwen, of op allebei. Of misschien maakt het jou niets uit en kan je op iedereen verliefd worden. Daarnaast kan het zijn dat je nooit verliefd wordt of seksuele gevoelens ontwikkelt.

Wanneer we spreken over familiediversiteit, praten we over:

De verschillende samenstellingen waarin gezinnen voor kunnen komen, bijvoorbeeld twee mama's, één papa en één mama, één papa en twee mama's, etc. Soms zijn beide ouders biologisch verwant aan de kinderen, soms een, en soms geen. Gezinnen uit de lhbt+ gemeenschap worden ook wel 'regenbooggezinnen' genoemd.

Genderstereotyperingen, -rollen en -normen: welke invloed hebben ze?

Vanaf jonge leeftijd krijgen kinderen verwachtingen en normen rondom gender mee. Vaak zijn deze gebaseerd op stereotype genderrollen (vb. meiden gaan niet in de bouw werken of jongens die niet in de zorg gaan werken). Deze genderrollen zitten ook in materiaal en methodieken op school. Onderstaand figuur laat de representatie en genderrollen van vrouwen en mannen zien in schoolmateriaal van de brugklas, onderzoek op de basisschool moet nog volgen.¹⁵

Er zijn verschillende gedragsfactoren van invloed op de heersende gendernormen. Zo worden kinderen zich bewust van gendernormen rondom speelgoed.¹⁶ Dat komt niet zomaar ergens vandaan. Volwassenen kunnen kinderen namelijk anders behandelen op basis van sekse. Dit handelen van volwassenen staat in verband met vaste gendernormen waardoor zij bijvoorbeeld het spelen met bepaald speelgoed afwijzen. Zo spelen jongens minder met barbies, waarbij als reden wordt gegeven dat dit speelgoed voor meiden is. Het afkeuren van spelen met gender non-conform speelgoed is sterker aanwezig bij jongens dan bij meiden.¹⁷ De BBC maakte hier het volgende toegankelijke filmpje over: <https://www.youtube.com/watch?v=nWu44AqF0il>. Over het algemeen ervaren kinderen met gender non-conform gedrag sneller afkeuring van leeftijdsgenoten.¹⁸ Dit houdt in dat kinderen bijvoorbeeld niet mee mogen spelen of worden uitgelachen door leeftijdsgenoten. Daarnaast ervaren kinderen met gender non-conform gedrag meer uitsluiting en fysieke agressie dan kinderen met genderconform gedrag.¹⁹ Ook krijgen kinderen die zich gender non-conform gedragen vaker te maken met homonegatief gedrag. Een voorbeeld hiervan is dat kinderen het woord 'homo' gebruiken als scheldwoord wanneer kinderen gender non-conform gedrag vertonen.²⁰ Uit onderzoek blijkt dat kinderen

al in de kleuterklas normen en regels rondom genderexpressie en seksuele oriëntatie leren door interacties met hun leerkrachten en leeftijdsgenoten.²¹ Om die reden is het belangrijk dat we kinderen op jonge leeftijd meegeven dat het helemaal oké is dat zij zijn wie zij zijn, dat iedereen anders is (en daarom uniek), en dat afkeuring van gender-non conform gedrag door kinderen niet wordt geaccepteerd door de leerkracht. Een belangrijke en effectieve manier om dit mee te geven, is door gebruik te maken van lesmateriaal waarin diversiteit zichtbaar is, en waarin dus niet uitsluitend heteroseksuele gezinnen en gender conforme mensen voorkomen. Ook op het gebied van uiterlijke lichamelijke kenmerken werken normen over sekse en gender door. Als kinderen namelijk niet voldoen aan deze normen, wordt er vaak al op jonge leeftijd voor gezorgd dat zij worden buitengesloten.²² Zo diep zijn die normen in onze maatschappij.²³

Wil je nog meer leren over gendernormen en genderstereotyperingen? In de documentaire 'No More Boys and Girls' loopt wetenschapper Dr. Javid Abdelmoneim een tijd mee met een basisschoolklas. Een leerzame tijd voor zowel de leerkracht als de leerlingen én de ouders. De documentaire geeft op een interessante manier meer inzicht in de vooroordelen van de samenleving, waaronder ouders, leerkrachten en kinderen.
<https://www.youtube.com/watch?v=2DmUJcRrX48>

Tips voor inclusief lesgeven – Hoe zorgen voor een veilige schoolomgeving?

De leerkracht heeft de belangrijke taak ervoor te zorgen dat kinderen veilig de wereld en zichzelf kunnen ontdekken. Hierbij is het extra belangrijk dat kinderen niet worden buitengesloten of worden gepest om wie zij zijn of hoe zij er uit zien. Om een schoolomgeving te creëren waar kinderen een open houding hebben naar elkaar en kinderen niet gepest worden wanneer zij gender non-conform gedrag te vertonen, zijn een aantal zaken belangrijk:

- Leerkrachten zijn op de hoogte van kennis rondom familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit.
- Kinderen beschikken over leeftijdsadequate informatie over familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit.
- Kinderen begrijpen dat het niet oké is om andere kinderen buiten te sluiten of te pesten vanwege gender non-conform gedrag.
- Kinderen handelen hiernaar en maken de keuze om andere kinderen niet uit te sluiten of te pesten vanwege gender non-conform gedrag.

De leerkracht kan hier op verschillende manieren aan bijdragen. Bijvoorbeeld door het stimuleren van interacties tussen kinderen van verschillend sekse. Het spelen met leeftijdsgenoten van alle sekse zorgt namelijk voor meer blootstelling aan activiteiten met verschillende genderrollen. Onderzoek laat zien dat meer samenspel leidt tot minder agressie en slachtofferschap tegenover kinderen met gender non-conform gedrag.²⁴

Ook is de houding van leerlingen van belang bij het verminderen van stereotypering. Deze kunnen worden veranderd door het in de klas aanbieden van voorbeelden die niet overeenkomen met de stereotypen, ook wel counterstereotypering genoemd.²⁵ Ook in methodieken komen stereotypen nog (te) vaak voor maar heeft de leerkracht de mogelijkheid om hierin bij te sturen door af en toe te kijken naar stereotypen in lesmateriaal en dat aan te passen, kan je al bijdragen aan het verminderen van stereotypen. Een andere praktische tip is om de klas niet altijd in te delen in groepen op basis van sekse, maar ook te kiezen voor een indeling op basis van geboortemaand of geboortjaar bij een activiteit of taakje.

Taalgebruik in de klas

Soms gebruiken we onbewust woorden of uitdrukkingen die mensen buitensluiten of onnodig mensen in hokjes stopt, zoals bijvoorbeeld 'Hoi jongens en meisjes'. Met die zin wordt onbedoeld de nadruk gelegd op sekse terwijl het in deze context niet van belang is want het gaat om alle kinderen die op dat moment aanwezig zijn in de klas. Afwisseling van verschillende soorten woorden kan bijdragen aan het betrekken van alle leerlingen. Zo kan er afgewisseld worden met 'Hallo leerlingen!', 'Hallo allemaal!' of 'Hallo iedereen!'. Daarnaast is het belangrijk om bewust te worden hoe men spreekt over mensen of zaken die buiten de norm vallen. Goedbedoelde uitspraken als 'Sommige kinderen hebben twee mama's en dat is helemaal niet gek' kunnen ervoor zorgen dat de hersenen de associatie tussen 'gek' en 'twee mama's' alsnog wordt gemaakt. Een andere optie is om het als vanzelfsprekend te formuleren: 'Sommige kinderen hebben twee mama's net zoals andere kinderen een papa en een mama hebben.' Om ervoor te zorgen dat gezinnen met twee mama's of twee papa's genormaliseerd worden, is het van belang dit zo te benoemen dat kinderen begrijpen dat het om twee vrouwen of twee mannen gaat die verliefd zijn en een stel zijn. Zo kan het gebeuren dat kinderen weten dat Faycal en Jeroen in één huis wonen (Gezin 4 uit de straat van Astra) maar niet meteen de connectie leggen dat zij een stel zijn.

Sociale norm en respect in de klas

Iedereen heeft aannames en vooroordelen, zo ook de leerlingen. Leerlingen kunnen hierdoor soms vervelende opmerkingen naar elkaar maken of elkaar pesten. Om een veilige sfeer in de klas te waarborgen is het belangrijk om leerlingen aan te spreken op negatieve vooroordelen en vervelende opmerkingen door aan te

geven dat niet iedereen hetzelfde is. Soms zijn dingen anders dan een leerling gewend is, maar 'anders' is helemaal oké. Hierbij is het belangrijk dat jij als leerkracht de norm zet en dat je uitstraalt dat er over deze norm (namelijk dat iedereen zichzelf mag zijn en niemand gepest mag worden om wie die is) niet onderhandeld kan worden. Wanneer je het woord 'homo' of het belachelijk maken van gender non-conform gedrag toelaat, leren kinderen dat dit gedrag oké is. Als leerlingen elkaar erop wijzen dat jongens bijvoorbeeld niet met poppen mogen spelen, leg dan uit dat alle soorten speelgoed voor iedereen geschikt is en dat iedereen dus met poppen mag spelen of elk ander speelgoed waarmee die wilt spelen.

Nazorg en ouderbetrokkenheid

Het kan werken als er op school een aanspreekpunt is voor personeel en ouders, maar ook voor kinderen, met vragen rondom familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit. PO personeel en ouders kunnen vragen hebben, of er is misschien sprake van weerstand (zie veelgestelde vragen en antwoorden bij eventuele weerstand). Soms kan het helpen om mensen bewust te maken van eigen vooroordelen. Een testje dat kan worden afgenomen om diens vooroordelen te onderzoeken is de IAT (implicit association test): <https://implicit.harvard.edu/implicit/netherlands/takeatest.html>. De IAT meet onbewuste vooroordelen en associaties. Het kan worden gebruikt om te kijken of er onbewust een voorkeur is voor een bepaalde groep.

Ook kan het goed zijn om ouders te informeren over de lessen. Door openheid te creëren, wordt de ruimte gegeven aan ouders om vragen te stellen en kunnen eventuele angsten weg worden genomen. Ouders willen het beste voor hun kind maar beschikken niet altijd over juiste informatie. Voor elke leerkracht of school is het een afweging welke manier het beste werkt voor het informeren van ouders.

Aandacht voor diversiteit in het algemeen

Naast aandacht voor familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit is het ook belangrijk om aandacht te besteden aan andere vormen van diversiteit. In de lessen van Astra wordt dit dan ook gedaan. In het materiaal wordt bijvoorbeeld ook aandacht besteed aan diversiteit op het gebied van afkomst. Een meer praktische tip is het aanschaffen van potloden met verschillende huidskleuren zodat ook kinderen van kleur zich gezien voelen. [Huidskleur Potloden \(12 stuks\) | Credu](#)

Gestelde vragen op het schoolplein of online

De eerdere genoemde klankbordgroep (hoogleraren, onderwijskundigen, psychologen, seksuologen en pedagogen) heeft hier antwoorden op geformuleerd:

1. Waarom is het belangrijk om aandacht te besteden aan familie-, seksuele, gender-, en seksediversiteit op de basisschool?

Door deze onderwerpen te behandelen, leren kinderen de wereld om zich heen beter te begrijpen. Ook kinderen leren door sociale situaties en die zijn breder dan alleen thuis via de gezinscontext. Via leeftijdsgenootjes, in de familie, bij buitenschoolse activiteiten, via de media en op school komen kinderen in aanraking met allerlei vormen van diversiteit. Door te werken met (les)materiaal krijgen leerkrachten handvatten om hier doordacht en leeftijdsadequaat mee om te gaan. Daarnaast ontwikkelen kinderen al vanaf jonge leeftijd vooroordelen en stereotypen. Uit onderzoek is bekend dat wanneer kinderen meer diversiteit aangeboden krijgen, dan aanwezig in de eigen omgeving, het helpt om stereotypen te verminderen. Door van jongs af aan de diversiteit van Nederland te laten zien, staan kinderen positiever tegenover andere mensen die niet op hen lijken of in hun omgeving zitten.

2. Zijn kinderen niet te jong en beïnvloedbaar en komen zo op ideeën en gaan twijfelen?

Uit onderzoek blijkt dat er geen sprake is van 'sociale besmetting'. Iemand's seksuele geaardheid of genderidentiteit verandert dus niet wanneer er over deze onderwerpen geleerd wordt. Hoogstens zullen kinderen bestaande gevoelens eerder durven te uiten als de omgeving daar open voor staat. Daarnaast zijn wetenschappers het er over eens dat seksuele oriëntatie en genderidentiteit waarschijnlijk biologisch (=in de baarmoeder) en genetisch bepaald zijn. Kinderen kunnen dus niet transgender of homo worden omdat ze daar over horen; de sociale omgeving lijkt weinig invloed te hebben op de seksuele oriëntatie van een persoon. Wel kan de sociale omgeving bepalen of een kind gelukkig wordt als zijnde een lhbt+-persoon. Zo is bekend dat het hoge aantal suicides onder lhbt+-jongeren onder meer te maken heeft met pesten op school en afwijzing van ouders en omgeving. Tegelijkertijd is twijfel en onzekerheid over en nieuwsgierigheid naar de eigen identiteit iets dat normaal is voor opgroeiende kinderen. Kinderen maken grote persoonlijke groei door, waarbij zij hun identiteit ontwikkelen. Daarom is het voor alle kinderen interessant om over dit soort onderwerpen te leren. Daarnaast leren lhbt+ kinderen dat er woorden zijn voor de gevoelens die ze hebben en dat er meer mensen zijn zoals zij.

3. Waarom moeten alle kinderen hier informatie over krijgen als maar een paar kinderen zich anders voelen?

Het gaat niet om een paar kinderen maar om iedereen. Op het gebied van genderrollen en stereotypen is het belangrijk als (jonge) kinderen leren dat zij veel mogelijkheden hebben, ongeacht hun gender en sekse. Zo is uit onderzoek bekend dat meisjes meer gemotiveerd zijn en beter presteren met rekenen, wanneer genderstereotypen worden tegengegaan. Familiediversiteit is ook een onderwerp dat voor alle kinderen persoonlijk relevant is. Er zijn namelijk veel diverse families. Kinderen komen uit gescheiden gezinnen, eenoudergezinnen, gezinnen met twee vaders of twee moeders, ze hebben stiefouders, inwonende familieleden, enzovoorts. Deze diversiteit komt voortdurend aan het licht. Door informatie te geven worden discriminatie en vooroordelen verminderd en ontstaat er meer bewustzijn van diversiteit, juist als de meerderheidsgroep leert over anderen. Daarnaast leven we in een diverse samenleving en krijgen kinderen uiteindelijk in hun omgeving te maken met vraagstukken rondom diversiteit en seksuele en genderdiversiteit. Het is belangrijk dat kinderen daarop voor te bereiden.

4. Kinderen zijn nog helemaal niet bezig met seksuele oriëntatie of genderidentiteit op de basisschool, die willen alleen maar spelen, waarom dit al aanwakkeren?

Kinderen zijn wel degelijk bezig met dit onderwerp, zij het doorgaans impliciet of denk aan doktertje spelen, verkleden in een jurk of juist een net pak, vaders en moeders spelen. Het is een onderwerp dat kinderen interesseert en past bij hun ontwikkeling. Daarnaast ontwikkelen kleuters rigide ideeën over jongens en meisjes (bijvoorbeeld blauw is voor jongen en roze is voor meisjes) en weten goed dat een doorsnee stel uit een man en een vrouw bestaat die van elkaar houden. Dat zijn feitelijk normen en beelden over seksuele oriëntatie en genderidentiteit en spelen een grote rol in het (fantasie) spel en de dagelijkse sociale interacties van kinderen. Het is daarom belangrijk om te laten zien dat er meer is dan blauw of roze of een heterostel. In lesmethoden zoals Astra wordt dit leeftijdsadequaaat behandeld. Het gaat dus niet om aanwakkeren. Daarnaast is bekend dat de helft van de transpersonen voor hun 10e levensjaar wisten dat zij trans zijn.

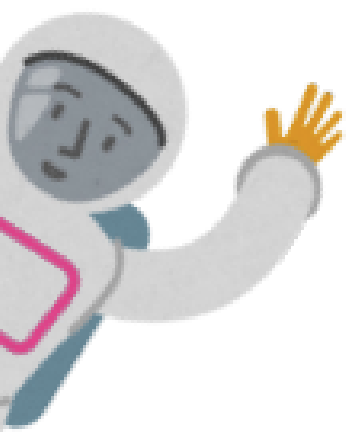
5. Er is sprake van indoctrinatie en seksualisering van onze kinderen, wie en waarom is er bepaald dat kinderen moeten leren over seksuele en genderdiversiteit?

Het landelijk curriculum is uiterst zorgvuldig tot stand gekomen en heeft brede politiek-maatschappelijke goedkeuring. Dit curriculum beschrijft wat leerlingen minimaal moeten kennen en kunnen aan

het einde van de basisschool om als Nederlandse burger deel te kunnen nemen in de samenleving en zichzelf blijvend te ontwikkelen. Dit curriculum wordt geactualiseerd op basis van de meest recente wetenschappelijke en maatschappelijke inzichten, met medewerking van leraren, vakexperts, wetenschappers en maatschappelijke organisaties. De vrijheid van onderwijs garandeert scholen de ruimte vanuit hun eigen visie en identiteit inkleuring te geven aan het landelijk curriculum. In de kerndoelen waarin seksuele diversiteit is opgenomen zijn allerlei andere vormen van diversiteit beschreven. Religieuze, levensbeschouwelijke, culturele en politieke diversiteit worden hier ook genoemd. Kinderen zouden moeten leren dat ze verdraagzaam en respectvol omgaan met anderen. Het aanbieden van een bredere kijk op een thema zoals seksuele en genderdiversiteit is een verbreding omdat indoctrinatie juist de blik op een onderwerp zou versmallen en minder opties zou geven. Hier gebeurt het tegenovergestelde. Leren over seksuele en genderdiversiteit op de basisschool gaat expliciet niet over seks. Het is bekend dat relationale en seksuele vorming (los van aandacht voor gender en seksuele diversiteit) als resultaat heeft dat leerlingen later aan seks beginnen en het ook veiliger doen.

Introductie en opbouw lessen

3.

Per leerjaar is er een reeks van vier lessen ontwikkeld waarbij vaste thema's aan bod komen. Afhankelijk van de leeftijd van het kind wordt er meer of minder aandacht gegeven aan een bepaald thema. De volgende thema's komen aan bod:

- Familiediversiteit
- Genderexpressie
- Genderstereotyperingen
- Genderidentiteit
- Verliefdheid en seksuele oriëntatie
- Sekse
- Diversiteit in brede zin (qua huidskleur, achtergrond, handicap etc.)

De kern van de lessen is dat leerlingen leren zichzelf en anderen te accepteren om wie ze zijn en de leerlingen kennis te laten maken met verschillende vormen van diversiteit. Daarom zetten we in op:

- Empathieontwikkeling
- Keuzevrijheid
- Acceptatie van jezelf en anderen
- Positieve norm rondom diversiteit

Elke les duurt 45-60 minuten. We raden aan om de lessen te verspreiden over een periode van vier weken (elke week een les) en hiermee te starten in de tweede helft van het schooljaar. De aandacht

kan dan in het eerste halfjaar gaan naar leren lezen, schrijven, rekenen, groepsdynamiek en veiligheid in de klas. Paarse Vrijdag is een mooie aanleiding om alvast vooruit te kijken naar de lessen die gaan komen. Echter staat het een leerkracht vrij om de lessen het hele jaar door te geven.

Mocht je een combinatieklas hebben van groep 3, 4 en 5 samen, dan is het mogelijk om de lessenserie van groep 3 of groep 4 voor beide klassen tegelijk in te zetten. Groep 4 kan dan eventueel bij de opdrachten meer uitgedaagd worden door naast te tekenen ook te schrijven.

Lesopbouw en verhaallijn

In de lessen maken de leerlingen kennis met het personage Astra. In groep 3 komt Astra van een andere planeet op aarde en komt in een straat te wonen met 10 diverse gezinnen. Astra gaat op ontdekkingstocht om erachter te komen wie er allemaal in de straat wonen, wat voor hobby's iedereen heeft en waar iedereen mee speelt.

In groep 4 woont Astra alweer een tijdje in de straat en lijkt het Astra een tof idee om een straatfeest te organiseren. Wie kan er helpen om het straatfeest tot een succes te maken? En welke feesten kan je nog meer vieren?

In groep 5 zijn de kinderen van de straat zijn benieuwd waar Astra nou eigenlijk vandaan komt en gaan zij samen op reis naar Astra's planeet. Iedereen is druk met de voorbereiden en tijdens de verschillende lessen leren zij nog meer over elkaar en hun eigen wereld.

In de lessenserie komen verschillende werkvormen aan bod. De onderwerpen worden besproken aan de hand van animatievideo's, prenten en spelvormen (raadspel en tekenspel). Ook gaan de leerlingen aan de slag met het maken van hun eigen huis en een pop gemaakt van splitpennen. Verder wordt er in de toolkit een poster bijgeleverd die ook online beschikbaar is. Op deze poster zijn de diverse gezinnen uit de straat van Astra te zien en in (bijna) alle lessen wordt naar deze poster verwezen. Verder worden bij de toolkit werkboekjes voor de leerlingen geleverd (deze zijn verschillend voor groep 3, 4 en 5). De werkboekjes bieden ondersteuning aan de lessen (de leerlingen kunnen bijvoorbeeld meekijken op prenten als er een verhaal wordt verteld) en in de werkboekjes staan verschillende opdrachten die in de lessen aan bod komen.

Op de volgende bladzijdes komen korte introducties van de vier lessen van groep 3, 4 en 5.

Groep 3:

- **Les 1: Mijn huis in de straat van Astra**

Thema: familiediversiteit.

De leerlingen maken kennis met Astra en de gezinnen in de straat aan de hand van een video. Op uitnodiging van Astra maken de leerlingen hun eigen huis door middel van karton. Aan de hand van deze werkvorm en de video wordt gezinsdiversiteit op het niveau van kinderen uit groep 3 besproken.

- **Les 2: Ikzelf in de straat van Astra**

Thema: genderexpressie en -identiteit.

Aan de hand van een video worden de leerlingen uitgenodigd om zichzelf vorm te geven door het in elkaar zetten en versieren van een splitpenpop. Aan de ene kant maken ze zichzelf zoals ze er nu uitzien en aan de andere kant hoe ze er (later) uit willen zien. Aan de hand van deze werkvorm en de video worden de onderwerpen sekse en gender op het niveau van kinderen uit groep 3 besproken.

- **Les 3: Wie vinden anderen lief?**

Thema: seksuele oriëntatie/diversiteit en verliefdheid.

Aan de hand van een digitaal prentenboek worden de liefdesverhalen van een aantal stellen uit de straat van Astra verteld. Vervolgens worden aan de hand van dit verhaal de onderwerpen seksuele oriëntatie/diversiteit op het niveau van kinderen uit groep 3 besproken.

- **Les 4: Wat zie ik om mij heen?**

Thema: gendernormen en stereotypen.

Astra gaat op onderzoek uit: welke beroepen beoefenen de mensen in de straat en met welk speelgoed spelen de kinderen? Dit wordt gedaan aan de hand van Visual Thinking Strategy. Ook maken de leerlingen een tekening van speelgoed waarmee ze nog nooit gespeeld hebben of van speelgoed waarmee ze graag willen spelen. Op deze manieren worden gendernormen en stereotypen op het niveau van kinderen uit groep 3 besproken.

Groep 4:

- **Les 1: Mijn huis in de straat van Astra**

Thema: familiediversiteit.

De leerlingen maken (opnieuw) kennis met Astra en de diverse gezinnen in de straat van Astra aan de hand van een video. Vervolgens knutselen de leerlingen hun eigen huis met daarin hun eigen gezin. Ten slotte kunnen de verschillende gezinsvormen van de leerlingen besproken worden.

- **Les 2: Ikzelf in de straat van Astra**
Thema: genderexpressie en -identiteit.
 Door middel van een video worden de leerlingen uitgenodigd zichzelf vorm te geven door het in elkaar zetten en het versieren van een splitpenpop. Aan de ene kant maken ze zichzelf zoals ze er nu uitzien en aan de andere kant hoe ze er (later) uit willen zien. Vervolgens vertelt Jason op het niveau van kinderen uit groep 4 over zijn ervaring hoe zijn naam is veranderd ten opzichte van vroeger. Op deze manieren worden genderexpressie en -identiteit besproken.
- **Les 3: Beroepen en hobby's**
Thema: gendernormen en stereotypen.
 Astra gaat op onderzoek uit: welke beroepen en hobby's beoefenen de mensen in de straat? En hoe kunnen zij helpen tijdens het straatfeest dat Astra organiseert? Dit wordt gedaan aan de hand van een raadspel. Ten slotte tekenen of schrijven de leerlingen hoe zij zelf willen helpen met het straatfeest. Aan de hand hiervan kunnen gendernormen en stereotypen op het niveau van kinderen uit groep 4 worden besproken.
- **Les 4: Vieren van het straatfeest**
Thema: Diversiteit, seksuele oriëntatie en de liefde.
 In deze les gaan de leerlingen reflecteren op feesten. Dit wordt gedaan in een filosofische setting. De leerlingen wordt gevraagd om kritisch te denken en ze gaan onderzoeken waarom je iets viert. Dit wordt gedaan aan de hand van een kringgesprek.

Groep 5:

- **Les 1: Het ruimteschip**
Thema: gender- rollen en -normen
 De leerlingen maken (opnieuw) kennis met Astra en de diverse gezinnen in de straat van Astra aan de hand van een video. Vervolgens knutselen/tekenen de leerlingen samen in groepjes een deel van het ruimteschip waarmee ze naar Astra's planeet gaan en samen vormt dit tot één groot ruimteschip.
- **Les 2: Wie ben ik**
Thema: genderidentiteit en diversiteit
 De kinderen uit de straat leren meer over Astra's familie en vrienden. De vrienden van Astra willen meer over de kinderen uit de straat en uit de klas leren. De leerlingen vullen hun eigen vriendenboekje in en gaan vervolgens elkaar interviewen om meer over elkaar te weten te komen. Aan het einde wordt er gereflecteerd wat ze van elkaar geleerd hebben.

- **Les 3: De ruimtepakfabriek**

Thema: genderexpressie.

De kinderen uit de straat kiezen een ruimtepak uit dat bij hen past voor de reis. Ook als je nog niet helemaal precies weet wat je wilt. De leerlingen gaan vervolgens aan de slag met het vormgeven van hun ruimtepak en plakken deze op de poppetjes. Dan presenteren een aantal leerlingen (die dit willen) hun pakje.

- **Les 4: Klaar voor vertrek!**

Thema: familiediversiteit, seksuele oriëntatie en de liefde.

In deze les maken de kinderen uit de straat zich klaar voor vertrek en leren zij meer over verliefdheid en wat dat voor hen betekent. De leerlingen maken een woordweb, tekeningen en schrijven een brief aan Astra over wat zij achter willen laten op de planeet van Astra over hoe liefde en vriendschap op aarde eruitzien en hoe onze families eruitzien.

Lesdoelen

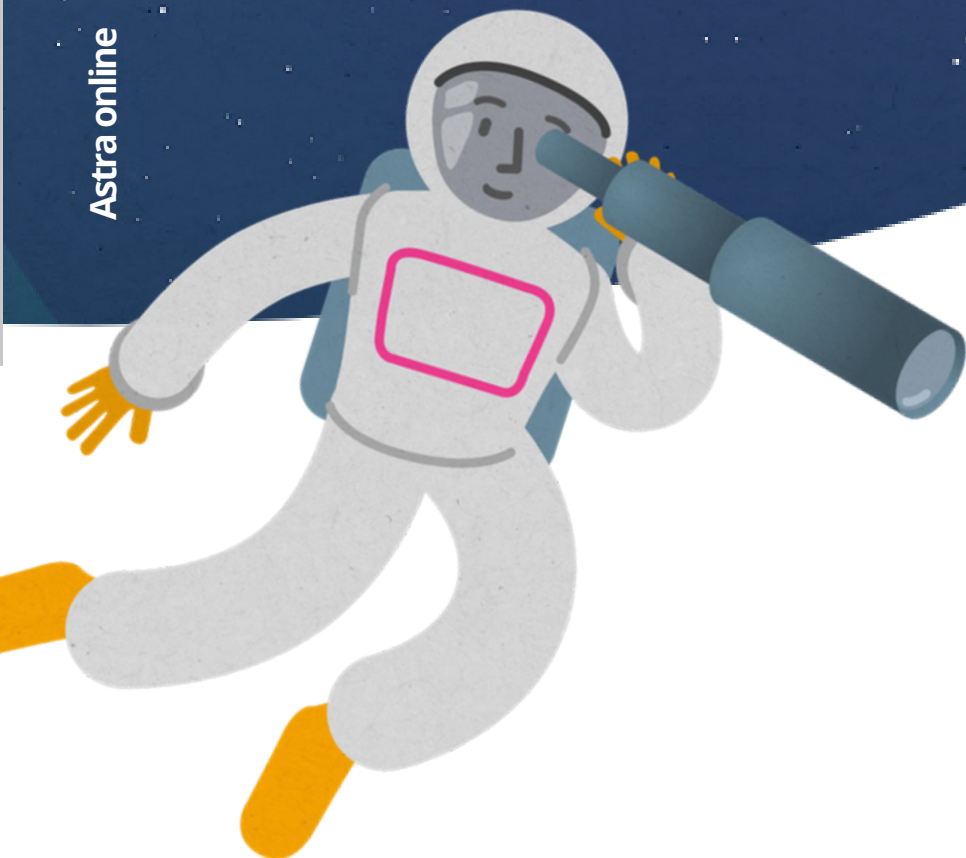
Het overkoepelende doel van de lessen is om leerlingen kennis te laten maken met verschillende vormen van diversiteit, waarbij ze leren dat iedereen uniek is en dat iedereen zichzelf mag zijn.

In hoofdstuk 4 Instructie per les wordt er uitgebreid ingegaan op de doelen per les. Hierbij wordt aangegeven aan welke thema's, doelen en vaardigheden wordt gewerkt en hoe dit er concreet uit ziet tijdens de lessen.

Alle vier de lessen sluiten aan op drie kerndoelen uit het domein *Mens en samenleving*:

- **Kerndoel 34** - De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen.
- **Kerndoel 37** - De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.
- **Kerndoel 38** - De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

Ten slotte sluiten de verschillende lessen ook aan op kerndoelen gericht op taal/Nederlands en kunstzinnige oriëntatie.

Instructie per les

4.

In dit hoofdstuk vind je voor iedere les een lesvoorbereidingsformulier. Hierin wordt aangegeven hoe de les in elkaar zit, wat de lesdoelen en vaardigheden zijn waar in de lessen aan wordt gewerkt, welke benodigde materialen er vanuit school nodig zijn en welke benodigde materialen in het pakket zijn te vinden. Ook zijn er in de lesvoorbereidingsformulieren vragen gegeven die aan de leerlingen kunnen worden gesteld en de leerkracht kunnen helpen bij het bepalen of de lesdoelen zijn bereikt.

Lesvoorbereidingsformulieren voor groep 3

Lesvoorbereidingsformulieren voor groep 4

Lesvoorbereidingsformulieren voor groep 5

Extra Materiaal

5.

Naast het lesmateriaal wat COC Nederland heeft ontwikkeld, is er ook ander materiaal beschikbaar om met kinderen over familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit spreken of meer kennis te vergaren als leerkracht. Met kinderen kan voorlezen en het bespreken van boeken helpen, of het bekijken van filmpjes. Voor leerkrachten is er ook een podcast beschikbaar.

Media, zoals boeken en films, kunnen bijdragen aan de vorming van de seksuele en genderidentiteit van kinderen. Kinderen zoeken naar overeenkomsten en verschillen op basis van persoonlijkheid en uiterlijk van figuren die in die media terugkomen. Kinderen kunnen hier inspiratie opdoen voor later.

Queerkinderboeken

26

Sinds november 2022 is www.queerkinderboeken.nl online. Prentenboeken, sprookjesbundels, AVI-boeken, non-fictieboeken, dichtbundels, jeugdromans – allerlei genres en niveaus uit de kinder- en jeugdliteratuur komen aan bod. De uiteenlopende titels hebben één ding met elkaar gemeen: ze zijn ideaal om gender- en/of seksuele diversiteit onder de aandacht te brengen en te bespreken in de klas.

Op de site kun je voorleesinspiratie opdoen en ontdek je welke titels niet mogen ontbreken bij jou in de schoolbibliotheek. De boekentips zijn ingedeeld in drie leeftijdsgroepen: 4+, 7+ en 11+. Je vindt er dus niet alleen voorleesboeken, maar ook boeken die de kinderen zelf kunnen lezen.

Ga naar Queerkinderboeken.nl om meer te lezen over deze boeken of over de vele andere tips. Alvast veel (voor)leesplezier! Goed om te weten: Elk jaar komt er een nieuwe update met recent verschenen queerkinderboeken!

Filmlijst

Naast het voorlezen en bespreken van boeken is ook het kijken en bespreken van films behulpzaam om seksuele en genderdiversiteit bespreekbaar te maken. Op de volgende twee websites zijn filmpjes te vinden:

1. Filmeducatie

(<https://filmeducatie.nl/gender-en-seksuele-diversiteit>)

- In a Heartbeat | Gratis te zien, gratis lesmateriaal | Vanaf groep 5 en onderbouw vo | Animatie | 4 min. | Een jongen is verliefd op een andere jongen, te verlegen om het te bekennen, maar zijn hart gaat tekeer.
- Hoe Ky Niels werd | Gratis te zien, gratis lesmateriaal | Groep 7 + 8 en onderbouw vo | Docu | 20 min. | Hoe vertel je dat je je eigenlijk helemaal niet een meisje, maar een jongen voelt? Niels deelt zijn ervaring.
- Ik ben een meisje! | Gratis te zien, gratis lesmateriaal | Vanaf groep 5 en onderbouw vo | Docu | 16 min. | Korte docu over een openhartig dertienjarig meisje, geboren in het lichaam van een jongen.
- Meisjesjongensmix | Via Videoland, gratis lesmateriaal | Vanaf groep 5 en onderbouw vo | Docu | 7 min. | Wen Long is geen jongen, maar ook geen meisje: ze is intersekse.
- Koningin van Niendorf | Te zien via VOD, gratis lesmateriaal | Groep 7 + 8 | Drama | 67 min | Over een stil en stoer meisje uit Nienhof. De film behandelt thema's als stereotypering, rolpatronen en homoseksualiteit zonder belerend te zijn.

2. Schooltv

(<https://schooltv.nl/film-in-de-klas/>)

- De tienjarige Giovanni heeft een ambitieuze droom: hij wil als eerste Nederlandse jongen naar het kampioenschap synchroonzwemmen. Daarvoor moet hij net zo gracieus en lenig worden als de meisjes in zijn zwemclub. <https://schooltv.nl/video/film-in-de-klas-giovanni-en-het-waterballet/>
- Janero doet als enige jongen tussen allemaal meiden aan majorette. Houdt hij zich als enige jongen in Nederland staande tijdens de Nederlandse Kampioenschappen? <https://schooltv.nl/video/film-in-de-klas-de-majorettekoning-van-het-noorden/>

Podcastreeks

COC Nederland heeft in het kader van Paarse Vrijdag een podcastreeks van 3 seizoenen ontwikkeld, genaamd *Juffen en Meesters op Regenboogles*. In deze reeks, gericht op onderwijsprofessionals, komen verschillende professionals uit de praktijk aan het woord. Op een luchtige en toegankelijke wijze bespreken zij hun ervaringen met

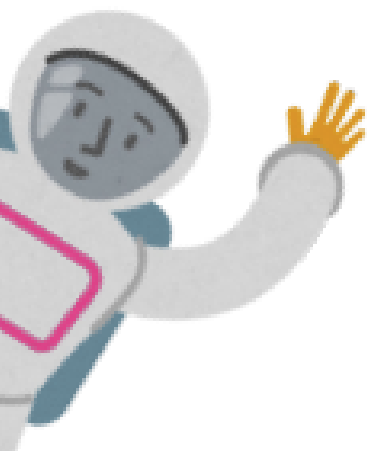

familie-, seksuele, gender- en seksediversiteit in het primair onderwijs. Genderstereotypen, gendernormen en familiediversiteit: alles wordt besproken.

Kennisbieb

Elk jaar ontwikkelt COC Nederland nieuwe lesbrieven met aanbod voor ieder leerjaar ter voorbereiding van Paarse Vrijdag, maar zijn het hele jaar inzetbaar! De bijbehorende PowerPoints, het digitaal lesmateriaal en extra informatie voor leerkrachten zijn te vinden in de COC Kennisbieb: onderwijs.coc.nl/kennisbieb. Hier wordt gedurende het hele schooljaar nieuw materiaal toegevoegd en kan je er eerder ontwikkelde lessen vinden.

Begrippenlijst 6.

Deze begrippenlijst is bedoeld voor leerkrachten om een overzicht te geven van verschillende begrippen die vaker naar voren komen wanneer het over de lhbt+ gemeenschap gaat. Om de begrippen tot leven te laten komen, zijn de begrippen ook gekoppeld aan de personages uit de straat. Voor uitleg naar kinderen is belangrijk dat een begrip bij kinderen niet expliciet benoemd hoeft te worden, maar het gaat erom dat kinderen het concept begrijpen. Ze kunnen dus begrijpen dat jongens verliefd kunnen worden op jongens, zonder dat ze per se het woord 'homo' hoeven te kennen of dat er twee vrouwen in een huis wonen die een gezin met elkaar hebben gesticht omdat ze verliefd op elkaar zijn

1. Seksuele oriëntatie

Begrip		Definitie
Seksuele oriëntatie (ook wel: geaardheid en seksuele gerichtheid)		Personen tot wie je je romantisch en/of seksueel aangetrokken voelt.
Biseksueel	 	Seksuele gerichtheid waarbij een persoon zich aangetrokken voelt tot zowel mannen als vrouwen.
Heteroseksueel		Personen met een voorkeur voor personen van andere sekse.
Homoseksueel	 	Persoon met een voorkeur voor personen van dezelfde sekse. Het wordt vaak specifiek gebruikt voor mannen die zich aangetrokken voelen tot mannen
Lesbisch	 	Vrouwen die zich aangetrokken voelen en een voorkeur hebben voor vrouwen.
Panseksueel	 	Overkoepelende term die aangeeft dat je op mensen valt, ongeacht genderidentiteit of sekse.
Aseksueel		Geen (of amper) seksuele aantrekking voelen naar een andere persoon.
Demiseksueel		Persoon die zich enkel aangetrokken tot iemand kan voelen wanneer die een diepe emotionele connectie ervaart.

2. Genderdiversiteit

Begrip		Definitie
Genderidentiteit		Hoe iemand zich voelt: man, vrouw, allebei, of geen van beiden.
Cisgender		Persoon waarvan geboortegeslacht overeenkomt met diens genderidentiteit.
Non-binair		Genderidentiteit die niet binnen de binaire gendercategorieën man en vrouw valt
Transgender		Persoon waarvan diens sekse bij geboorte niet overeenkomt met diens genderidentiteit.
Genderexpressie		Manier waarop mensen het gender waarmee zij zich identificeren uiten, bijvoorbeeld door middel van gedrag en kleding.

3. Sekse

Begrip	Definitie
Sekse	Vaak hebben we geleerd dat er twee seksen of geslachten, namelijk man en vrouw, bestaan die duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Elk lichaam ziet er echter anders uit en dat is ook zo op het gebied van sekse. Sekse is eigenlijk meer een spectrum waarbij iedereen zich op een unieke plek bevindt. Hoe dat zit? Je sekse, ook wel geslacht genoemd, wordt gevormd door een combinatie van chromosomen, genen, hormonen en primaire en secundaire geslachtskenmerken. Die combinatie is voor iedereen uniek en verschillend, waardoor sekse simpelweg niet in twee duidelijk van elkaar te onderscheiden hokjes te vangen is
Intersekse	Intersekse verwijst naar de ervaring van geboren zijn met een lichaam dat niet voldoet aan het maatschappelijke beeld van man of vrouw. De ervaring staat in deze uitleg voorop, omdat het niet het lichaam is dat 'anders' is - immers, alle lichamen zijn verschillend - maar omdat onze maatschappij intersekse personen anders behandelt. Wat intersekse personen gemeenschappelijk hebben is dan ook dat ze discriminatie meemaken omdat ze niet voldoen aan de heersende ideeën over mannen- en vrouwenlichamen. 'Normaliserende' behandelingen, die op jonge leeftijd en vaak zonder iemands eigen toestemming plaatsvinden, kunnen daar onderdeel van zijn - ook in Nederland. Deze behandelingen en discriminatie hebben een schadelijke impact

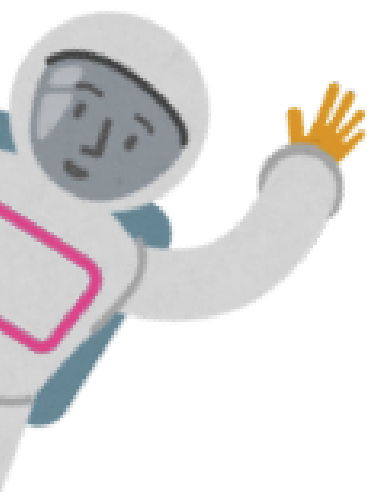

4. Overig

Begrip	Definitie
Seksuele oriëntatie (ook wel: geaardheid en seksuele gerichtheid)	Personen tot wie je je romantisch en/of seksueel aangetrokken voelt.
Biseksueel	Seksuele gerichtheid waarbij een persoon zich aangetrokken voelt tot zowel mannen als vrouwen.
Heteroseksueel	Personen met een voorkeur voor personen van andere sekse.
Homoseksueel	Persoon met een voorkeur voor personen van dezelfde sekse. Het wordt vaak specifiek gebruikt voor mannen die zich aangetrokken voelen tot mannen

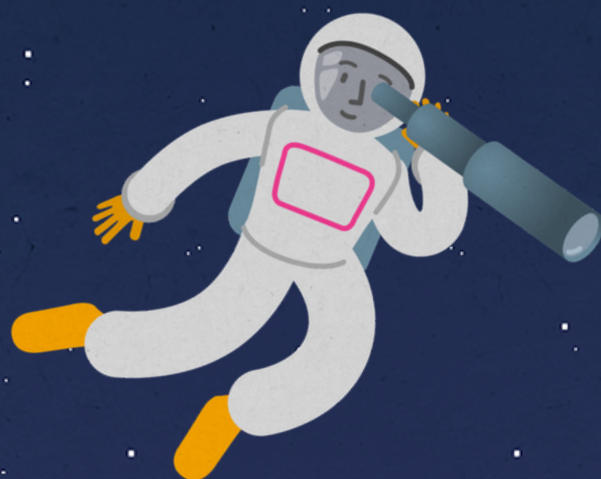
Referentie- lijst

7.

1. Boyon, N. (2021). LGBT+ Pride 2021 Global Survey. Ipsos. Geraadpleegd op 9 december 2022 van https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2021-06/LGBT%20Pride%202021%20Global%20Survey%20Report_3.pdf.
2. Bos, H. M. W., & van Balen, F. (2008). Children in planned lesbian families: Stigmatisation, psychological adjustment and protective factors. *Culture, Health & Sexuality*, 10(3), 221-236. <https://doi.org/10.1080/13691050701601702>.
3. Raaijmakers, W. (2023). Welkom in een samenleving vol kleur. Een onderzoek naar het verbeteren van seksuele vorming van de leerlingen en hun kennis over diversiteit en inclusie.
4. Zwiep, C. (2012) Seksuele ontwikkeling. Methodiek voor pedagogische begeleiding in de kinderopvang en in het basisonderwijs. SWP Amsterdam
5. Keuzenkamp, S. (2012). Worden wie je bent. Sociaal cultureel planbureau. Geraadpleegd op 9 december 2022 van https://www.transgendernetwerk.nl/wp-content/uploads/2023/08/Worden-wie-je-bent_drukker-1.pdf.
6. Bos, H. M. W. (2019). "Somewhere over the rainbow" : Werkelijkheid, nog steeds een droom, of iets ter tussen in? *Pedagogiek*, 39(1), 5-27.
7. Friedman, M. S., Koeske, G. F., Silvestre, A. J., Korr, W. S., & Sites, E. W. (2006). The impact of gender-role nonconforming behavior, bullying, and social support on suicidality among gay male youth. *Journal of Adolescent Health*, 38(5), 621-623.
8. Toomey, R. B., Ryan, C., Diaz, R. M., Card, N. A., & Russell, S. T. (2010). Gender-nonconforming lesbian, gay, bisexual, and transgender youth: School victimization and young adult psychosocial adjustment. *Developmental Psychology*, 46(6), 1580-1589. <https://doi.org/10.1037/a0020705>.
9. Zwiep, C. (2012) Seksuele ontwikkeling. Methodiek voor pedagogische begeleiding in de kinderopvang en in het basisonderwijs. SWP Amsterdam
10. Bos, H. M. W. (2019). "Somewhere over the rainbow" : Werkelijkheid, nog steeds een droom, of iets ter tussen in? *Pedagogiek*, 39(1), 5-27.
11. Bos, H. M. W., Picavet, C., & Sandfort, T. G. M. (2012). Ethnicity, gender socialization, and children's attitudes towards gay men and lesbian women. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 43(7), 1082-1094. <https://doi.org/10.1177/0022022111420146>.
12. Bron, J., Loenen, S., Haverkamp, M. & van Vliet, E. (2015) Seksualiteit en seksuele diversiteit in de kerndoelen. SLO.

13. Bucx, F., Jalvingh, C., & Van der Sman-De Beer, F. (2015). Evaluatie van de pilot sociale veiligheid LHBT-jongeren op school. *Pedagogiek*, 35(2), 182-192.
<https://doi.org/10.5117/PED2015.2.BUCX>.
14. Keuzenkamp, S. (2012). Worden wie je bent. Sociaal cultureel planbureau. Geraadpleegd op 9 december 2022 van https://www.transgenderenwettelijk.nl/wp-content/uploads/2023/08/Worden-wie-je-bent_drukker-1.pdf.
15. SLO. (z.d.). Oriëntatie op jezelf en de wereld: Mens en samenleving. Geraadpleegd op 9 december 2022 van <https://www.slo.nl/thema/meer/tule/orientatie-jezelf-wereld/kerndoel-38/>.
16. Felten, H., Broekroelofs, R. & Van de Kamp, J. (2020). Opgroeien zonder vooroordelen: wat werkt in het verminderen van vooroordelen en discriminatie onder kinderen op de basisschool? Kennisplatform Inclusief Samenleven. Geraadpleegd op 9 december 2022 van <https://www.kis.nl/artikel/opgroeien-zonder-vooroordelen-wat-kun-je-doen-als-basisschool>.
17. Mesman, J., Rozenberg, T., Van veen, D., Zicha, L. & Groeneveld, M. (2019). Representatie en stereotypering van vrouwen en mannen in schoolboeken voor de brugklas. Universiteit Leiden.
18. De Vuyst, H. (2019). Onderzoek m.b.v. mozaïekmethode bij 5 tot 7-jarigen, over hun perceptie van 'genderspecifiek' speelgoed en 'gender bending'. Geraadpleegd op 16 november 2022, van <https://lib.ugent.be/catalog/rug01:00278992>.
19. De Vuyst, H. (2019). Onderzoek m.b.v. mozaïekmethode bij 5 tot 7-jarigen, over hun perceptie van 'genderspecifiek' speelgoed en 'gender bending'. Geraadpleegd op 16 november 2022, van <https://lib.ugent.be/catalog/rug01:00278992>.
20. Gerouki, M. (2010). The boy who was drawing princesses: Primary teachers' accounts of children's non-conforming behaviours. *Sex Education*, 10(4), 335-348.
<https://doi.org/10.1080/14681811.2010.515092>.
21. Hendricks, M. L., & Testa, R. J. (2012). A conceptual framework for clinical work with transgender and gender nonconforming clients: An adaptation of the minority stress model. *Professional Psychology: Research and Practice*, 43(5), 460-467.
<https://doi.org/10.1037/a0029597>.
22. Farr, R. H., Salomon, I., Brown-Iannuzzi, J. L., & Brown, C. S. (2019). Elementary school-age children's attitudes toward children in same-sex parent families. *Journal of GLBT Family Studies*, 15(2), 127-150.
23. Gansen, H. M. (2018). Push-ups versus clean-up: Preschool teachers' gendered beliefs, expectations for behavior, and disciplinary practices. *Sex Roles*, 80(7-8), 393-408.
<https://doi.org/10.1007/11199-018-0944-2>.
24. Cense, Marianne, and Mir Abe Marinus. Als Seks(e) Niet Vanzelfsprekend Is: Een Levensloopperspectief Op De Relationele En Seksuele Ontwikkeling Van Jonge Intersekse Personen. Rutgers / Stichting NNID (Nijmegen/Utrecht: 16 februari 2023).
25. Leemrijse, Chantal, and Sandra van Dulmen. Genitale Operaties Bij Kinderen Met Dsd Jonger Dan 12 Jaar. Nivel (Utrecht, Nederland: Oktober 2022).
<https://www.nivel.nl/nl/publicatie/genitale-operaties-bij-kinderen-met-dsd-jonger-dan-12-jaar>.
26. Fabes, R. A., Martin, C. L., & Hanish, L. D. (2003). Young children's play qualities in same-other-, and mixed-sex peer groups. *Child Development*, 74(3), 921-932.
<https://doi.org/10.1111/1467-8624.00576>.
27. Kunda, Z., & Oleson, K. C. (1995). Maintaining stereotypes in the face of disconfirmation: Constructing grounds for subtyping deviants. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(4), 565-579. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.68.4.565>.
28. Ward, L. M., Day, K. M., & Epstein, M. (2006). Uncommonly good: Exploring how mass media may be a positive influence on young women's sexual health and development. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 112, 57- 70.

Astra op ontdekking

<https://onderwijs.coc.nl/>

In samenwerking met leerkrachten en de klankbordgroep heeft
COC Nederland de Astra toolkit ontwikkeld.
We danken iedereen voor diens medewerking en toewijding.

